

Bogdan Jastrzębski

**WYDAWNICTWA POZACENZURALNE
JAKO PRZEDMIOT BADAŃ KSIĘGOZNAWCZYCH**

Niniejszy tekst został pomyślany jako możliwie obszerna, choć zapewne nie wyczerpująca jeszcze, prezentacja całego katalogu zagadnień związanych z pozacenzuralnym ruchem wydawniczym w Polsce po drugiej wojnie światowej. Gdyby przyjąć choćby podstawowy program i ująć go w pewne ramy organizacyjne, można by podjąć próbę opracowania możliwie pełnej monografii tego interesującego zagadnienia. Jest to zadanie dla wielu badaczy i to nie tylko dla księgoznawców, ale i reprezentantów innych specjalności zainteresowanych badaniami nad systemem reglamentacji wolności słowa w minionym 45-leciu.

Całość problematyki, która powinna znaleźć się w kręgu zainteresowań badawczych, została podzielona na 23 zagadnienia i jest to pierwszy etap formułowania katalogu interesującej nas tematyki. Układ materiału nie jest w tym momencie najistotniejszy i zapewne ulegnie jeszcze zmianom, ale jest pierwszą próbą klasyfikowania i hierarchizowania zagadnień. Mam zresztą nadzieję, iż tekst ten wywoła dyskusję, w toku której zaprezentowana koncepcja poddana zostanie wnikliwej ocenie, co pozwoli na wprowadzenie odpowiednich zmian i korekt. W tym miejscu ograniczę się jedynie do sygnalizowania zagadnień bez dalszego ich rozwijania i uzupełniania przykładami, pozostawiając to do przyszłej obszerniejszej formy drukowanej.

1. Określenie problematyki, historia, przyczyny powstania, cele

Na wstępie należy sprecyzować przedmiot naszych zainteresowań. Chodzi tu mianowicie o wszelkie formy przejawów wolności myśli i słowa w postaci druku, czyli o wszystkie te działania wydawnicze i organizacyjne, które powstawały obok oficjalnie akceptowanego, podlegającego cenzurze, legalnego nurtu wydawniczego.

Historia tego typu działań w Polsce jest długa. Jej początków można by szukać już w XVI w., a w wiekach następnych, zwłaszcza w XVIII i XIX, zaznaczyło się wyraźne ich nasilenie. Zjawisko funkcjonujące w Polsce do końca lat 80. naszego stulecia jest bardzo zróżnicowane i trudne do objęcia, choćby w bardzo ogólnym programie badawczym. Z ogromnym zróżnicowaniem działań wydawniczych na przestrzeni tych pięciu wieków wiążą się m. in. przyczyny i cele tej działalności. Najogólniej można by je podzielić na religijne, obyczajowe i polityczne, przy czym w różnych okresach różne było ich nasilenie. Specyfika poszczególnych okresów nie pozwala na stosowanie tych samych kryteriów, a niejednokrotnie nawet i metod badawczych, dlatego też ujęcie w jednym programie wszystkich interesujących nas działań wydawniczych na przestrzeni tak długiego czasu jest praktycznie niemożliwe. Zgodnie z niniejszą koncepcją proponuje się zajęcie okresem znacznie krótszym, bliższym nam, a jednocześnie już zamkniętym, okresem Polski Ludowej, a ściśle latami 1944/1945–1989/1990.

Stworzenie modelowego programu badań na przykładzie ostatniego 45-lecia może mogłoby mieć również zastosowanie do badania i wcześniejszych okresów, oczywiście po odpowiedniej modyfikacji i przystosowaniu do warunków historycznych i politycznych.

2. Terminologia

Mimo iż w całym okresie Polski Ludowej interesującej nas działalności wydawniczej przyświecał nadrzędny (choć nie jedyny) cel, jakim była walka z komunizmem, to okres ten był na tyle zróżnicowany, iż w stosunku do wydawnictw z różnych lat stosowano bardzo różną terminologię. Były to m. in.: wydawnictwa alternatywne, bezdebitowe, demokratyczne, konspiracyjne, nielegalne, niezależne, opozycyjne, podziemne, pozacenzuralne, półjawne, tajne itp. Powstało również sformułowanie – „obieg wydawniczy” i stosowano ten termin jako: obieg drugi, trzeci, czwarty, lewy obieg czy wreszcie obieg alternatywny. Można by jeszcze zadać pytanie – czy mamy tu do czynienia z tzw. drukami utajnionymi. Spośród tej całej gamy propozycji terminologicznych stosowanych przez różnych autorów wydaje się, iż tylko jeden z tych terminów jest na tyle szeroki i pojemny, by można nim określić wszystkie wydawnictwa z interesującego nas okresu. „Wydawnictwa ukazujące się poza zasięgiem cenzury państwowej”. Jest on – niestety – trochę opisowy, ale chyba na razie najbardziej adekwatny. Byłoby dobrze, gdyby termin ten przyjął się w odniesieniu do wszystkich nieoficjalnych wydawnictw z lat 1944/1945–1989/1990. Być może w toku przyszłych rozważań zostanie zaproponowany nowy i właściwszy termin, czego na obecnym etapie refleksji nie można wykluczyć.

3. Zakres chronologii – periodyzacja

Zakres chronologiczny został już właściwie określony w części wstępnej do lat 1944/1945–1989/1990. Można by jednak zastanowić się – czy nie należałoby dla terenów wschodniej Polski datę rozpoczynającą ten okres ustalić na 17 września 1939 r. Określając periodyzację powyższego okresu, mamy możliwość przeprowadzenia jej w sposób szczegółowy bądź ogólny. Dla pełniejszego obrazu prezentowanej problematyki przedstawione zostaną obie koncepcje, choć pierwsza z nich jest chyba przedwczesna i w praktyce nie zyska pełnego uzasadnienia.

Na wstępie cały okres należałoby podzielić na dwie części, jako cezurę przyjmując rok 1976. Był to bowiem rok, w którym kolejna fala protestów i niezadowolenia społeczeństwa z rządów komunistycznych została poparta zdecydowaną i stale od tej pory nasilającą się działalnością wydawniczą. Do połowy 1976 r. pozacenzuralna działalność wydawnicza była stosunkowo niewielka, nie posiadająca charakteru ciągłego, raczej okazjonalna, pobudzana konkretnymi wydarzeniami. Część pierwszą, czyli lata 1939/1944–1976, można by podzielić na trzy okresy: 1939/1944–1948; 1948–1956; 1956–1976. Przyjęcie powyższych cezur politycznie jest jasne i chyba uzasadnione, natomiast czy dla pozacenzuralnego ruchu wydawniczego jest odpowiednie, to należałoby dopiero ustalić.

Część druga, czyli lata 1976–1989/1990, da się podzielić również na trzy zasadnicze okresy: przedsolidarnościowy 1976 – poł. 1980, solidarnościowy poł. 1980 – 13 grudnia 1981, posolidarnościowy 13 grudnia 1981 – 1989/1990. Podział ten jest bardzo przejrzysty i uzasadniony społeczno-politycznie i wydawniczo, a ponadto powszechnie stosowany. Zastosowana periodyzacja jest dość ogólna i nie wyczerpująca całości zagadnienia, jednak zastosowanie podziałów bardziej szczegółowych wywoła zapewne wiele kontrowersji i uwag krytycznych. Z pełną świadomością takiego stanu rzeczy zaproponowana zostanie szczegółowa periodyzacja ostatniego okresu od wprowadzenia stanu wojennego do chwili zniesienia cenzury prewencyjnej.

Stosowane już podziały wymieniają następujące podokresy: stanu wojennego 13 grudnia 1981 – 31 grudnia 1982, przedamnestyjny 1 stycznia 1983 – 21 lipca 1983, amnestyjny 22 lipca 1983 – 31 grudnia 1983, poamnestyjny 1 stycznia 1984 – maj 1988, półlegalności maj 1988 – czerwiec 1990. Tak bardzo szczegółowy podział z jednej strony ma swoje uzasadnienie w zmieniającej się sytuacji struktur nielegalnych, jak i zmieniającego się stosunku władz do pozacenzuralnej działalności wydawniczej, choć z drugiej strony precyzyjne rozdzielenie poszczególnych okresów nie jest proste, choćby ze względów czysto praktycznych – możliwości przypisania konkretnej publikacji czy nawet konkretnego wydawnictwa do któregoś z tych podokresów. Być może część z tych podokresów należałoby połączyć w większe jednostki, a może wytrzymają krytykę i dadzą się utrzymać w tej formie.

4. Zasięg terytorialny

Jest sprawą oczywistą, iż w odniesieniu do tzw. ziem zachodnich i północnych powinien być to obszar w granicach od 1945 r. Natomiast w stosunku do obszarów wschodnich wydaje się sprawą konieczną uwzględnienie również ziem wchodzących w skład państwa polskiego przed 17 września 1939 r. Z całą pewnością zarówno w trakcie drugiej wojny światowej, jak i po jej zakończeniu na tych terenach podejmowana była działalność wydawnicza. Niestety, w obecnej chwili wiemy jeszcze bardzo niewiele na temat tych faktów. Generalnie badania nad dziejami Polonii na tych terenach są bardzo słabo zaawansowane. Należałoby zatem zainteresować się skalą tego zjawiska, jego intensywnością, miejscem występowania, chronologią itd. Można by postawić jeszcze dalej idące pytanie. Czy na terenie całego Związku Radzieckiego zbiorowości polonijne nie podejmowały pozacenzuralnej działalności wydawniczej? Jeżeli tak, to i tę działalność należałoby chyba w jakimś stopniu uwzględnić lub choćby zasygnalizować.

5. Zakres narodowościowo-językowy

Sprowadzenie naszych rozważań tylko do publikacji w języku polskim wydawanych przez Polaków i dla Polaków byłoby zbyt wąskim ograniczeniem tematu. Wiemy, iż nie tylko w ciągu ostatnich kilku czy kilkunastu lat mniejszości narodowe zamieszkujące głównie wschodnie tereny Polski, czyli Litwini, Białorusini i Ukraińcy podejmowali tego typu działalność wydawniczą. W tym przypadku należałoby sięgnąć w głąb historii i przyjrzeć się pod tym kątem całemu okresowi od początku drugiej wojny światowej do początku lat 90.

6. Typologia wydawnictw

Wszystkie wydawnictwa można podzielić na pięć grup: wydawnictwa zwarte, wydawnictwa ciągłe, druki ulotne, grafika użytkowa oraz materiały audiowizualne (np. taśmy, kasety). Każda z tych grup wymaga jednak bliższego określenia. Stosowanie najróżniejszych technik powielania i drukowania tekstów (odpisy maszynowe, maszynopisy powielane, kserokopie, wydruki komputerowe, druk profesjonalny), przybieranie zróżnicowanych form wydawniczych (pojedyncze lub luźne kartki, zszywanie drutem rzadziej nićmi, oprawianie w okładki broszurowe, sporadycznie w twarde okładki), wreszcie różne rozumienie podstawowych terminów przez nie zawsze profesjonalnych drukarzy i wydawców doprowadziło do zatarcia różnic między książkami, broszurami, prasą, ulotkami itp. Specyfika tej produkcji wydawniczej będzie niejednokrotnie sprawiała, iż dotychczasowe kryteria podziału będą zawodne. Wymagać to będzie zarówno korekty tych kryteriów, jak i pewnej elastyczności w ich stosowaniu.

7. Częstotliwość i efemeryczność inicjatyw

Są to dwa zagadnienia pozostające między sobą w bezpośrednim związku, a jednocześnie stanowiące jeden z istotniejszych elementów obrazu funkcjonowania pozacenzuralnego ruchu wydawniczego, zwłaszcza gdy chodzi o wydawnictwa periodyczne, ale nie tylko. Zakładanie przez wydawców przypuszczalnej częstotliwości i podział wydawnictw na dzienniki, tygodniki, miesięczniki itd. może być w tym przypadku bardzo złudne i mylące. Częstotliwość ukazywania się wydawnictw oraz ich trwałość jest wypadkową pomiędzy planami wydawniczymi z jednej strony a możliwościami i warunkami ich realizacji z drugiej strony. Należy zatem przyjrzeć się tym czynnikom, które mają decydujący wpływ na częstotliwość i trwałość inicjatyw. Są to m. in. następujące czynniki: organizacyjne – finanse, warunki lokalowe, bezpieczeństwo; materiałowo-zaopatrzeniowe – maszyny, farby, papier; programowe – atrakcyjność programu i krąg odbiorców identyfikujących się z nim, chcących wspierać go finansowo itp.; autorsko-tekstowe – liczba autorów, tekstów, aktualnych i nośnych tematów społecznych, politycznych, moralnych itp.

8. Przynależność organizacyjna

Zagadnienie to można by inaczej nazwać stopniem niezależności wydawniczej. (W tym kontekście inaczej zaczyna brzmieć termin „wydawnictwa niezależne”). Z jakimi zatem sytuacjami możemy się tutaj spotkać. W grę wchodzi właściwie trzy, choć nie bez pewnych wątpliwości. Pierwsza sytuacja – pełna zależność polegająca m. in. na organizowaniu działalności wydawniczej przez konkretne struktury organizacji, związków, instytucji. Sytuacja druga – częściowa zależność polegająca m. in. na podejmowaniu tej działalności przez osoby bądź grupy osób niezależnych inicjatyw nie firmowanych przez żadną partię, związek czy organizację, ale korzystających z finansowania przez te struktury. Wreszcie sytuacja trzecia – pełna niezależność organizacyjna, finansowa, polityczna.

O ile pierwsza sytuacja występowała najczęściej i jest oczywista, druga zaś zdecydowanie rzadziej i jest już znacznie trudniejsza do sprecyzowania i zbadania, to sytuacja trzecia – pełnej niezależności w czystej formie – była chyba niemożliwa, ale aby uznać to przypuszczenie za pewnik, należałoby to najpierw zbadać, wytworzyła się bowiem sytuacja kontrowersyjna, a na pewno dyskusyjna.

9. Uwarunkowania społeczne, polityczne i kulturalne

Dwa pierwsze zagadnienia należy postrzegać w kontekście stosunku i oceny społeczeństwa oraz władz do pozacenzuralnej działalności wydawniczej. Ze strony społeczeństwa działalność ta mogła być odbierana w trojaki sposób: albo akceptowana i popierana, albo odbierana z obojętną biernością lub

zupełnie niedostrzegana, albo wreszcie ze sprzeciwem, a nawet agresją. Ze strony władz mogła ona spotkać się jedynie z przeciwdziałaniem bądź w formie propagandy, bądź w formie represji. (O tej drugiej formie będzie szerzej mowa w osobnym punkcie). Działalność propagandowa władz w różnych okresach miała zmienną intensywność, od bezkompromisowego zwalczania wszelkich tego typu zjawisk, aż po uznanie pozacenzuralnego ruchu wydawniczego jako zjawiska obiektywnie istniejącego, choć nadal przedstawianego w niekorzystnym świetle w sposób lekceważący, nie doceniając jego faktycznego oddziaływania i wpływu na zmiany społeczne.

Natomiast jeśli chodzi o uwarunkowania kulturalne, to widzieć trzeba ich wpływ zarówno na procesy wydawnicze (ich kształtowanie, stały rozwój i doskonalenie), jak i procesy odbioru (wpływ i kształtowanie grup odbiorców).

10. Warunki ekonomiczne

Sytuacja ekonomiczna wydawców uzależniona była od trzech rodzajów wpływów finansowych: dochodów własnych, wpływów krajowych oraz wpływów zagranicznych. Dochody własne mogły pochodzić z działalności wydawniczej bądź innej działalności legalnej lub nielegalnej. Wpływy krajowe to głównie fundusze pochodzące od osób prywatnych lub od różnych organizacji, partii, związków, fundacji itp. Natomiast fundusze zagraniczne mogły pochodzić od osób prywatnych, organizacji społecznych, związków zawodowych, fundacji oraz od organizacji rządowych.

11. Zaplecze wydawnicze

Na zaplecze wydawnicze składały się generalnie dwa czynniki: personel i organizacja wydawnictwa. Ludzie, którzy organizowali wydawnictwo, tworzyli niejednokrotnie grupę zróżnicowaną pod względem poziomu i rodzaju wykształcenia, posiadania bądź braku przygotowania fachowego, wieku i doświadczenia. Natomiast organizacja wydawnictwa uzależniona była od warunków i możliwości (lokal, finanse), od rodzaju wydawnictwa (publikacje zwarte czy periodyki), od formułowanej oferty wydawniczej, czyli od programu (politycznego, gospodarczego, społecznego, literackiego itp.).

12. Zaplecze poligraficzne

W tym przypadku mamy do czynienia z większą liczbą czynników. Po pierwsze, organizacja i lokalizacja zaplecza poligraficznego. Po drugie, zgromadzony lub tylko wykorzystywany (regularnie lub sporadycznie) sprzęt, czyli maszyny i urządzenia (poligraficzne, powielające, introligatorskie). Po trzecie, zaopatrzenie materiałowe (papier, farby, części zamienne). Po czwarte, finanse (wielkość i częstotliwość wpływów). Po piąte, personel, jego poziom i rodzaje wykształcenia, przygotowanie fachowe itp.

13. Kolportaż

Dla oceny tego problemu najważniejsze będzie zbadanie jego organizacji, rozmiarów, zasięgu oraz rodzaju. Organizacja to przede wszystkim struktura, czyli sposób rozprowadzania (jednostopniowy czy wielostopniowy). Rozmiar czy wielkość uzależniona od rodzaju produkcji wydawniczej, jej liczby i nakładów. Zasięg uzależniony od wielkości produkcji, jej atrakcyjności oraz od organizacji i sprawności kolportażu. Wreszcie rodzaj kolportażu, czyli jego formy: sprzedaż, rozdawnictwo, „puszczanie” ulotek, inne formy (kolportaż kanałami zamkniętymi, środowiskowymi, kolportaż wtórny). Mniej więcej od roku 1988 pojawiła się nowa forma, tolerowana przez władze, uliczna sprzedaż pozacenzuralnej produkcji wydawniczej. Rozwój sytuacji politycznej w kraju następował tak szybko, że jeszcze przed oficjalnym zniesieniem cenzury prewencyjnej zaczęły powstawać stałe punkty sprzedaży wydawnictw pozacenzuralnych, zwane potocznie księgarniami niezależnymi. Na straganach ulicznych i w księgarniach niezależnych obok nowej produkcji pojawiły się starsze wydawnictwa we wtórnym obiegu.

14. Oferta wydawnicza

Mamy tutaj do czynienia z przeglądem różnorodnych form piśmienniczych: od beletrystyki i poezji (i to nie tylko poważnej, ale i satyrycznej), przez reportaże, wywiady, wspomnienia, publicystykę i eseistykę ekonomiczną, polityczną, historyczną, opracowania źródłowe i dokumentacyjne, wydawnictwa leksykonowe, aż po poradniki – jak wydawać i drukować nielegalną literaturę. Trzeba w tym miejscu zaznaczyć, iż poważny udział wśród tej całej produkcji wydawniczej miały tłumaczenia z języków zachodnich i wschodnich, przy czym w tej ostatniej grupie autorami byli zwykle dysydenci. Pewną część stanowiły teksty będące przedrukami z wydawnictw emigracyjnych.

15. Cechy wydawnicze

Wydawnictwa pozacenzuralne, ze swej natury odmienne od oficjalnych, posiadają również specyficzne cechy wydawnicze. Na pierwszy plan wysuwają się tu nie gatunek i rodzaj papieru, krój czcionki czy jakość barw, ale tak podstawowe elementy, jak rodzaj czy technika druku, sposoby łączenia trzonu (oprawa), stosowany najczęściej format papieru, układ tytułatury, jakość tekstu (czytelność), ilustracje, informacje o nakładach (prawdziwe lub fałszywe), aparat informacyjny (przypisy, informacje o oryginale, źródle tekstu, autorze itp.), informacje o wydawcach, drukarniach (miejsce, technika). Specyficzną cechą wydawniczą publikacji pozacenzuralnych występującą w książkach, broszurach jak również i czasopismach były zestawienia tytułów wydanych

w ogóle bądź przez danego wydawcę. Ponadto szczególnie w wydawnictwach periodycznych stale zamieszczano takie działy jak: nowości wydawnicze, książki nadesłane, książki z trudem zdobyte itp. Informacje takie, znacznie rzadziej spotykane w wydawnictwach oficjalnych, stanowią dziś bardzo pomocny materiał w pracach bibliograficznych nad całym pozacenzuralnym ruchem wydawniczym. Omawiając cechy wydawnicze, nie można też zapomnieć o problemie tzw. fałszywek.

16. Twórcy (wydawcy, redaktorzy)

Podstawowymi kryteriami, według których grupę tę należałoby rozpatrywać, powinny być: przynależność społeczna, organizacyjna, polityczna; rodzaj i poziom wykształcenia. Wszystkie te czynniki miały bezpośredni wpływ na profil wydawnictwa, jego poziom, organizację, sposób finansowania, krąg odbiorców itp.

17. Autorzy

W tym miejscu należałoby zastanowić się nad stosowanymi przez wydawców kryteriami doboru autorów i ich tekstów. Należy zatem zadać pytanie: kogo drukowano, z jakich względów oraz jakie teksty tych autorów ukazywały się w obiegu pozacenzuralnym? Czy autorzy występowali pod własnym nazwiskiem czy pod pseudonimem, czy nazwisko podawane było za zgodą czy bez zgody autora i czy była to informacja prawdziwa czy fałszywa? Kolejna kwestia to zasady, na jakich publikowano teksty. Czy były to pierwodruki czy przedruki z wydań krajowych lub emigracyjnych, przy czym dotyczy to zarówno literatury emigracyjnej, jak i obcej? Jeżeli były to przedruki, czy podlegały one autoryzacji czy były nieautoryzowane, a może wręcz pirackie (bez wiedzy i zgody autorów)?

18. Odbiorca – czytelnik

Jedno z ważniejszych zagadnień, to problem odbioru pozacenzuralnej produkcji wydawniczej zarówno książkowej, czasopiśmienniczej, jak i wszelkiej innej (druki ulotne, grafika, taśmy), społeczny zasięg oddziaływania tych wydawnictw i wreszcie charakterystyka tej społeczności. Najważniejsze kryteria to liczba odbiorców, ich struktura według kryteriów pochodzenia społecznego, wykształcenia, przynależności czy zaangażowania politycznego. Zagadnienie to ma bezpośredni związek z zagadnieniem trzynastym – kolportażem, z jego geografiami i skutecznością.

19. Oddziaływania czytelnicze

Objawiało się ono głównie w sposobie odbioru: czynnym i biernym. Wyznacznikami czynnego odbioru było m. in. nawiązywanie kontaktu

korespondencyjnego, czyli tzw. listy do redakcji, podejmowanie stałej współpracy, np. autorskiej, kolporterskiej, czy innych form współpracy stałej lub doraźnej polegającej na zaopatrywaniu w sprzęt, materiały, wspieraniu poprzez finansowanie wydawnictwa itp. Odrębnym zagadnieniem będzie wpływ samego tekstu na postawę odbiorcy, np.: zwiększenie istniejącego już zaangażowania, zniechęcenie do tego typu wydawnictw ich treścią lub formą, wreszcie spowodowanie powstania zainteresowania tymi wydawnictwami i prezentowanymi w nich problemami na skutek przypadkowego zetknięcia się z nimi.

Bierny sposób odbioru jest z oczywistych powodów znacznie trudniejszy do badania, ale przecież nie mniej interesujący, choćby ze względu na przyczyny tej bierności, a mogą one być bardzo różnorodne, od trudności z docieraniem wydawnictw, poprzez nieodpowiedni profil, program lub poziom publikacji lub wręcz z braku jakiegokolwiek zainteresowania sprawami społeczno-politycznymi i wszystkim tym, co się wokół człowieka dzieje.

20. Biblioteczny obieg wydawnictw

W obrębie tego zagadnienia mamy do czynienia tradycyjnie z trzema etapami tego obiegu: gromadzeniem i opracowaniem, przechowywaniem oraz udostępnianiem. Jednak z racji specyfiki wydawnictw etapy te były bardzo różnie organizowane.

Gromadzenie mogło odbywać się na zasadzie kupna lub darów (przy czym mogło to następować z różnych źródeł), wpływu z „egzemplarza obowiązkowego” przekazywanego sporadycznie przez samych wydawców lub kolporterów. We wszystkich tych przypadkach wpływ ten mógł być oficjalny lub nieoficjalny. W przypadku wpływu oficjalnego mógł on podlegać normalnemu opracowaniu, natomiast w przypadku wpływu nieoficjalnego opracowania zwykle nie dokonywano.

Wszystkie wpływy oficjalne przechowywano w zbiorach o ograniczonym dostępie, takich jak: prohibita, cimelia, rezerwa, albo w przypadku wpływów nieoficjalnych przechowywano je bez rejestracji, ukrywając między zbiorami.

Udostępnianie tych zasobów podlegało różnorodnym ograniczeniom, od pełnego i całkowitego zakazu, poprzez zakaz ograniczony, uzależniony od rodzaju literatury, kategorii czytelników, okoliczności, aż do swobodnego dostępu wszystkich kategorii czytelników do wszelkiej pozacenzuralnej literatury. W przypadku ostatnim jedynym ograniczeniem, jakie mogło występować, były przepisy biblioteczne dotyczące organizacji i ochrony zbiorów przed zniszczeniem, zaginięciem lub zacytaniem.

Wpływy nieoficjalne raczej nie były udostępniane do czasu wprowadzenia ich do zbiorów, choć i w tym przypadku mogły być odstępstwa, zwłaszcza dla personelu biblioteki lub osób bardzo zaufanych.

21. Funkcjonowanie systemu represyjno-karnego

System ten wywarł bardzo poważny, a często i decydujący wpływ na cały pozacenzuralny ruch wydawniczy. Polegał on głównie na rozbudowanej inwigilacji, która miała doprowadzić do likwidacji wydawnictw, drukarni i magazynów poprzez konfiskaty maszyn, materiałów, nakładów, funduszy lub innego pomocniczego sprzętu, jak środki transportu itp. Dalszym etapem było stosowanie systemu kar: od krótkotrwałych zatrzymań, poprzez kolegia, wyroki sądowe orzekające kary więzienia lub grzywny, lub jedno i drugie. Wreszcie internowania i doprowadzanie do banicji.

22. Stan badań nad pozacenzuralnym ruchem wydawniczym

Już na wstępie trzeba stwierdzić, iż sama literatura okres ten dzieli na dwie podstawowe części. Pierwsze trzydzieści lat od końca wojny do roku 1976 i drugie prawie dwadzieścia lat od 1976 r. do dnia dzisiejszego. Pierwszy z tych okresów, ze względu na stosunkowo skromną działalność wydawniczą i zupełnie inne warunki, nie doczekał się zbyt wielkiego zainteresowania ze strony badaczy, a co za tym idzie i literatura o tym okresie jest stosunkowo skromna.

Natomiast drugi okres to zupełnie nowa sytuacja. Zdecydowane nasilenie się pozacenzuralnego ruchu wydawniczego i zmiany społeczno-polityczne, jakie zaczęły równolegle zachodzić, spowodowały znaczne zainteresowanie tym zjawiskiem i pojawienie się już od końca lat 70. licznej literatury na ten temat. Najpierw zaczęła ukazywać się w wydawnictwach emigracyjnych, by po pewnym czasie zawitać w „drugim obiegu”, a wreszcie w publikacjach oficjalnych.

Najpierw były to teksty informujące o samym zjawisku, jego rozwoju i znaczeniu dla kraju. Z czasem zaczęto prezentować poszczególne firmy wydawnicze, tytuły książek i czasopism, niejednokrotnie z ich zawartością. Następnie pojawiły się wywiady, rozmowy, wypowiedzi wydawców, redaktorów, kolporterów, czytelników itp.

Chciałbym w tym miejscu wymienić choćby kilka tytułów, które – moim zdaniem – problem pozacenzuralnego ruchu wydawniczego dostrzegają jako zespół złożonych zagadnień wymagających szerszego spojrzenia i głębokiego zbadania.

Gadomski Józef Wojciech, *Promieniowanie wolnego słowa*, „Kultura” 1985, nr 4, s. 83–98.

J. S., *Estreicherowie podziemia*, BMW [Biuletyn Międzywydawniczy], (Warszawa) 1985, nr 9/10, s. 2–5.

Pilecki Witold, *Niezależna rocznica. (Czterdziestolecie konspiracyjnej prasy w Polsce Ludowej)*, „Zeszyty Historyczne” 1985, nr 72, s. 203–209.

Jagodziński Zdzisław, *Wydawnictwa niezależne w Polsce*, [w:] *Prace Kongresu Kultury Polskiej na Obczyźnie...*, t. 2, *Bieżące zagadnienia krajowe*, Londyn 1986, s. 196–221.

Szaruga Leszek, *Kultura niezależna a struktury oficjalne*, „Kultura” 1987, nr 1/2, s. 149–163.

Niezależny ruch wydawniczy, „Kultura” 1987, nr 3, s. 167–173.

L. L., *Uwagi o niezależnym obiegu wydawniczym*, „Kultura” 1987, nr 10, s. 56–67.

Kamińska Józefa, *Wprowadzenie*, [w:] *Bibliografia publikacji podziemnych w Polsce 13 XII 1981 – VI 1986*, Paryż 1988, s. 7–28.

Dalszym etapem głębszego zainteresowania tym problemem było pojawienie się prac rejestracyjno-bibliograficznych. Miały one różną koncepcję i kompletność, różne zakresy i zasięgi, różną formę piśmienniczą i wydawniczą. A oto najważniejsze zestawienia bibliograficzne:

Spis wydawnictw podziemnych w PRL, „Kultura” 1982, nr 6, 12; 1983, nr 5; 1984, nr 6, 7/8; 1985, nr 1/2.

Pilecki Witold, *Bibliografia*, „Polityka Polska” 1983, nr 2/3; 1984, nr 4, 5.

Kamińska Józefa, *Bibliografia publikacji podziemnych w Polsce 13 XII 1981 – VI 1986*, Paryż 1988.

Gajewski Józef, *Materiały do bibliografii druków zwartych wydawanych poza zasięgiem cenzury 1982–1988*, Kraków 1988.

Konderek Adam, *Bibliografia prasy Solidarności 1980–1981*, Lublin 1989.

Jastrzębski Marek, *Materiały do bibliografii druków zwartych wydanych poza zasięgiem cenzury 13 XII 1981–31 XII 1988*, Warszawa 1994.

Analizowanie całej tej literatury w niniejszym artykule nie jest ani możliwe, ani celowe. Wystarczy sobie uświadomić, że liczy ona już kilkaset tytułów. Stanowi o określonym obrazie pozacenzuralnego ruchu wydawniczego. Jest to obraz jednostronny, subiektywny, ograniczony tylko do części ważnych zagadnień.

Moja propozycja próbuje ująć problem znacznie szerzej i pełniej, w sposób możliwie obiektywny. Czy jest ona możliwa do zrealizowania? Mniemam że tak, choć zdaję sobie sprawę, że jest to program dla wielu osób i na wiele lat pracy.

Bogdan Jastrzębski

DIE VERLAGSBEWEGUNG OHNE ZENSUR ALS DER GEGENSTAND DER BUCHWISSENSCHAFTLICHEN FORSCHUNGEN

Das Thema der Arbeit ist die Verlagsbewegung ohne Zensur in Polen nach den Kriegsjahren stellt das komplexe Forschungsprogramm dieser Problematik vor. Drin berücksichtigt er sowohl die Probleme die mit dem Aufstand dieser Drucke, verbunden sind wie z.B.: Terminologie, Chronologische- und Geografischebereich, Typologie, Dauerhaftigkeit, Zugehörigkeit, Frequenz,

Gesellschaftlich – Politische – und Ökonomische Bedingungen, Polygraphische – und Verlagsbasis des Schöpfers als auch Probleme die mit der Funktionierung und dem Empfang verbunden sind wie z.B.: Distribution, Einwirkung auf das Lesen, Funktionierung der Repressionsystem. Am Schluss stellt der Autor den Forschungsstand der Verlagsbewegung – Problematik ohne Zensur und das Angebot der Mitarbeit in den weiteren Forschungen vor.